

MATTHIAS BAREŁKOWSKI

Berlin

Niemieckie gazety i czasopisma w krajobrazie prasowym Poznania i Wielkopolski przed rokiem 1918. Przyczynek do zbadania ciekawej grupy źródeł

Streszczenie. Późny wiek XIX i wczesny XX określane są powszechnie jako lata rozkwitu prasy. Lepsze wykształcenie ogólne społeczeństwa i nowe możliwości techniczne sprzyjały rozwojowi prasy masowej i czytelnictwa. Niniejsze opracowanie przedstawia krajobraz prasowy w Poznaniu i w mniejszym stopniu w Wielkopolsce. Próbuje przy tym przede wszystkim zakreślić los dzisiaj prawie zapomnianych niemieckojęzycznych gazet i czasopism oraz przebieg ich ukazywania się, profil i problemy z cenzurą, omawia rywalizację polsko-niemiecko-żydowską w tym zakresie, a wreszcie przedstawia rozważania, jak to dziedzictwo, przechowywane dzisiaj przede wszystkim w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu, może być sensownie wykorzystywane.

Słowa kluczowe: prasa niemiecka, prasa polska, wieki XIX i XX, Poznań, Wielkopolska, Polska, Niemcy, Żydzi, digitalizacja.

Wprowadzenie i stan badań

W ostatnich latach ukazały się liczne prace dotyczące poszczególnych aspektów polsko-niemiecko-żydowskiej historii kulturalnej w prowincji poznańskiej; w opracowaniach tych, rozprawach politycznych, środkach cenzury państwa itp. wykorzystuje się najróżniejsze doniesienia i raporty prasowe jako materiały źródłowe¹. Nie dziwi to, ponieważ przekazy

---

¹ Przykładowo wymienić tu można: Th. Serrier, *Provinz Posen, Ostmark, Wielkopolska. Eine Grenzregion zwischen Deutschen und Polen 1848–1914*, Marburg 2005;

źródłowe do historii poszczególnych stowarzyszeń i organizacji są bardzo ubogie – często zatem odsyła się do ówczesnych doniesień prasowych, aby możliwe było nakreślenie bardziej kompleksowego obrazu całości wydarzeń. Z zaskoczeniem należy jednak stwierdzić, że niewiele prowadzono badań na temat rozwoju prasy w XIX wieku, mimo znacznego zapotrzebowania na takie prace badawcze. Brakuje opracowań przekrojowych na temat rozwoju niemieckiej prasy w prowincji do roku 1918, z jednym wyjątkiem². W pracy zbiorowej o historii niemieckojęzycznych gazet w Europie Środkowej i Wschodniej nie wymienia się gazet z Wielkopolski, mimo że ukazywały się tam liczne tytuły, a krajobraz prasowy był bardzo zróżnicowany. Rejon Łodzi został opisany w pięciu pracach, których autorkami były germanistki³. Można stwierdzić, że w Polsce przekrojowe omówienia ograniczały się dotychczas do prasy polskojęzycznej⁴. Niemieckojęzyczne tytuły wydawane w Wielkopolsce są w badaniach prasoznawców wymieniane tylko na marginesie lub (ze

---

S. Dyroff, *Erinnerungskultur im deutsch-polnischen Kontaktbereich. Bromberg und der Nordosten der Provinz Posen (Wojewodschaft Poznań) 1871–1939*, Osnabrück 2007; Ch. Schutte, *Die Königliche Akademie in Posen (1903–1919) und andere kulturelle Einrichtungen im Rahmen der Politik zur „Hebung des Deutschtums“*, Marburg 2008; P. Szlanta, *„Polakożerca” kontra „wrogowie Rzeszy”*. Cesarz Wilhelm II i Polacy 1888–1918, Warszawa 2019; Ch. Myschor, *Dni Cesarskie w Poznaniu. Różne aspekty uroczystych wizyt Wilhelma II w mieście w latach 1902–1913*, Poznań 2010.

² Chodzi tu o pracę poznańskiej germanistki Edyty Połczyńskiej, *„Im polnischen Wind”. Beiträge zum deutschen Zeitungswesen, Theaterleben und zur deutschen Literatur im Großherzogtum Posen 1815–1918*, Poznań 1988.

³ *Deutschsprachige Zeitungen in Mittel- und Osteuropa. Sprachliche Gestalt, historische Einbettung und kulturelle Traditionen*, red. J. Riecke, B.M. Schuster, Berlin 2005. Jednakże artykuł Krystyny Radziszewskiej (*Die Lodzer Presselandschaft*, w: *Deutschsprachige Zeitungen in Mittel- und Osteuropa. Sprachliche Gestalt, historische Einbettung und kulturelle Traditionen*, red. J. Riecke, B.M. Schuster, Berlin 2005, s. 213–223) zawiera także niespójności dotyczące przebiegu ukazywania się poszczególnych tytułów, np. „Lodzer Tageblatt”, który według danych autorki miał zostać zlikwidowany w roku 1905, por. ibidem, s. 218. W katalogu *Annoncen-Expedition* Rudolfa Mossego na rok 1914 ta gazeta reklamuje się jako „najstarsza żydowska gazeta w prowincjach polskich, czytana przez 175 000 osób”. Por. *Zeitungskatalog Annoncen-Expedition Rudolf Mosse*, wyd. 47, Berlin 1914, s. 453.

⁴ W. Jakóbczyk, *Prasa polska w Wielkopolsce w latach 1832–1858*, w: *Historia prasy polskiej*, t. 1: *Prasa polska w latach 1661–1864*, red. J. Łojek, Warszawa 1976, s. 247–259; idem, *Prasa polska w Wielkopolsce w latach 1859–1918*, w: *Historia prasy polskiej*, t. 2: *Prasa polska w latach 1864–1918*, red. J. Łojek, Warszawa 1976, s. 177–201. Opracowanie Jakóbczyka w drugim tomie z ilustracjami obejmuje 24 strony, a polskiej prasie w rosyjskim zaborze poświęcono 100 stron, prasie w zaborze austriackim 60 stron. W pierwszym tomie ta dysproporcja jest jeszcze bardziej drastyczna. Zob. też *Spis tytułów polskiej 1865–1918*, oprac. A. Garlicka, Warszawa 1978.

względu na język!?) całkowicie omijane. Zwraca uwagę także fakt, że często sprzeczne i błędne są dane na temat okresów wydawania i zmian tytułu⁵. Dane statystyczne podawane są w ówczesnych informatorach tylko częściowo i nie dają pełnego obrazu⁶. Wreszcie należy wskazać na całkowity brak opracowania porównawczego dotyczącego rozwoju niemieckich i polskich gazet oraz czasopism regionu, ich założeń programowych, powiązań partyjnych, koncepcji finansowania, wzajemnej recepcji, ale także recepcji i konfrontacji z organami o większym zasięgu, takimi jak np. „Berliner Tageblatt”.

W takiej sytuacji najpierw zarysuję krótki i z konieczności niepełny obraz środowiska prasowego – w szczególności niemieckiego – w prowincji poznańskiej w XIX i na początku XX wieku na podstawie skromnej literatury i własnych badań. Następnie wykażę, na przykładzie założonego w roku 1899 pisma „Posener Neueste Nachrichten”, jak na przełomie wieków kształtował się pod względem politycznym niemiecki prasowy rynek wydawniczy w prowincji. W końcu trzeba zastanowić się, jakie istnieją możliwości lepszego wykorzystania tego zasobu źródłowego.

Rozwój środowiska prasowego w rejonie Poznania w XIX wieku

Śledząc wymienione opracowania, należałoby czas do roku 1815, czyli okres ponownego przejmowania regionu przez Prusy, scharakteryzować

---

⁵ Zob. np. *Z dziejów prasy wielkopolskiej XIX–XX wieku*, t. 1–5, Poznań 1994–2003. Przykładowo: W. Spaleniak, *Prasa polska w Poznaniu w okresie zaborów (główne kierunki rozwoju)*, w: *Z dziejów prasy wielkopolskiej XIX–XX wieku*, t. 1, red. M. Kosman, Poznań 1994, s. 20–34. Autor datuje koniec ukazywania się starego „Kuriera Poznańskiego” na rok 1902 (s. 30), ale gazeta ukazywała się do końca marca 1905 roku, potem ponownie pod tym samym tytułem, a pod nowymi wydawcami od 20 września 1906 roku. „Posener Tageblatt” ukazywał się według Spaleniaka tylko do roku 1928 (s. 31), w rzeczywistości istniało jednak do roku 1939. Także tu prasa niemieckojęzyczna jest wspomniana jedynie na marginesie i bardzo ogólnikowo, w tytule opracowania nie występuje.

⁶ Dotychczas nieużywanym środkiem do weryfikacji zarówno niemieckich, jak i polskich organów prasowych są katalogi prasowe Rudolfa Mossego, w których gazety i czasopisma – podzielone według regionów – zabiegają o ogłoszenia. Do niniejszego opracowania użyto 47. wydania katalogu *Zeitungskatalog Annoncen-Expedition Rudolf Mosse*, Berlin 1914. Warto też sięgnąć po księgi adresowe miasta Poznań, wydawane regularnie od końca XIX wieku i zawierające wykazy ukazujących się w prowincji poznańskiej polskich i niemieckich organów prasowych, łącznie z danymi o ich wydawcach i redaktorach.

jako okres, w którym trudno mówić o „krajobrazie prasowym”. W Poznaniu ukazywała się tylko „Südpreußische Zeitung”, wychodząca później pod tytułem „Zeitung des Großherzogtums Posen” i wreszcie jako „Posener Zeitung” – jedyna gazeta wydawana przez cały czas pruskiego panowania w Poznaniu. Jej polskie tłumaczenie ukazywało się prawdopodobnie do roku 1865 pod tytułem „Gazeta Wielkiego Xięstwa Poznańskiego”. Na początku XIX wieku krótko drukowano również „Südpreußische Unterhaltungen” i „Südpreußische Monatschrift”, które – wydawane przez niemieckich urzędników zainteresowanych literaturą – starały się opisywać i wspierać życie kulturalne w Poznaniu⁷.

Od roku 1815 można zauważyć większą różnorodność na rynku prasowym. Przede wszystkim nauczyciele, marszandzi i wydawcy starają się wprowadzać nowe ambitne tytuły, jednak te po krótkim czasie są zamykane z powodu braku czytelników. Wymienić tu należy wydawany przez rok (1846) w Lesznie i Gnieźnie „Provinzial-Blätter für das Großherzogthum Posen” oraz wydawane przez Juliusa Maxa Schottky’ego czasopismo „Vorzeit und Gegenwart” (1823/1824), skierowane do intelektualistów, ukazujące się częściowo po polsku i mające służyć pojednaniu i porozumieniu obu nacji. W ostatnim numerze „Provinzial-Blätter” w grudniu 1846 napisano tak: „Polak i Niemiec dotychczas żyli i obcowali w prowincji poznańskiej w przyjaźni. Czy nie byłoby niemądrze i przeciw biegowi świata, jeśli ich podzielimy i będziemy ich widzieć skłóconymi. Czy nie byłoby to wbrew woli prowincji poznańskiej, wbrew woli ludzkości”⁸. Godny wzmianki jest tu także „Posener Intelligenzblatt”, tygodnik, który ukazywał się w wersji dwujęzycznej w latach 1816–1849, od roku 1834 jako „Intelligenzblatt für das Großherzogtum Posen”. Jednak, chociaż tytuł wskazywał inaczej, pismo zawierało przede wszystkim wiadomości o sprzedaży gruntów, nowościach literackich i zawieranych związkach małżeńskich. Jako ciekawostkę należy tu wymienić „Zeitung

⁷ „Südpreußische Unterhaltungen” i „Südpreußische Monatschrift” ukazywały się, mimo niewielkiego zainteresowania ze strony czytelników, rywalizując ze sobą, i po kilku latach musiały zawiesić wydawanie. Por. M. Barelkowski, *E.T.A. Hoffmann und die Zeitschrift „Südpreußische Unterhaltungen” in Posen. Eine Spurensuche*, „E.T.A. Hoffmann-Jahrbuch” 2018, t. 26, s. 33–43; idem, *Beamte, Buchhändler und Priester als „Zeitungsmacher” – Beobachtungen zur Presselandschaft in Polen und den deutschen Ländern zwischen 1770 und 1815*, w: *Wortgewalten. Hans von Held. Ein aufgeklärter Staatsdiener zwischen Preußen und Polen*, red. J. Bahlcke, A. Joisten, Potsdam 2018, s. 293–313.

⁸ Cyt. za: E. Połczyńska, op. cit., s. 81. O czasopiśmie „Vorzeit und Gegenwart” por. także A. Warschauer, *Eine verschollene Posener Zeitschrift*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen” 1889, t. 5, s. 423 i n.

des Ostens", dziennik, który był wydawany po niemiecku przez Polaków w Poznaniu w czasach rewolucyjnych 1849 roku⁹.

Ludwig Salomon uważa, że za słaby rozwój czasopiśmiennictwa w latach 1815–1848 odpowiedzialna jest surowa cenzura: „Cała prasa pruska była już niewiele lat po wojnie pozbawiona głosu i oferowała tylko smutny obraz całkowicie zniewolonego społecznego ducha”¹⁰. Dopiero liberalizacja w następstwie rewolucji z roku 1848, która to umożliwiła wprowadzenie całkiem nowego prawa prasowego ze znacznie ograniczoną rolą cenzury, przyniosła ożywienie także na wielkopolskim rynku prasowym, co jednak nie trwało długo. Mimo to Witold Jakóbczyk widzi w tym przyczynę pojawienia się w końcu lat 50. nowych gazet codziennych ze stabilnym finansowaniem i ambicjami na dużą poczytność. Według Jakóbczyka w roku 1858 sprzedawano tylko 600 egzemplarzy „Zeitung für das Großherzogtum Posen”, do tego dochodziły nieliczne egzemplarze innych gazet spoza Poznania. Pierwszym większym projektem finansowanym przez dobrze sytuowanych polskich ziemian była, powstała w roku 1859, gazeta „Dziennik Poznański”, reprezentująca interesy arystokracji ziemiańskiej¹¹. Do końca stulecia doszły liczne tytuły zarówno po stronie polskiej, jak i niemieckiej. *Adress- und Geschäftshandbuch der Stadt Posen* za rok 1879 wykazuje 10 tytułów niemieckich i 12 polskich¹². Po stronie niemieckiej, obok „Posener Zeitung”, wymienić należy drugą niemiecką gazetę, powstałą w roku 1862 „Ostdeutsche Zeitung”, przemianowaną w roku 1879 na „Posener Tageblatt”. Pod tym tytułem ukazywała się do roku 1939 i reprezentowała początkowo stanowisko liberalne, dążące do pojednania narodowego¹³. Stanowisko to zmieniło się po roku 1879 na proniemieckie, antypolskie, o czym jeszcze będzie mowa. Po polsku ukazywały się w roku 1879 już trzy dzienniki. Oprócz wymienionego „Dziennika Poznańskiego” był to – utworzony w roku 1872 jako przeciwwaga dla niego – „Kurier Poznański”, który sam siebie określał jako organ szerszych warstw społeczeństwa polskiego: katolicki,

⁹ Kilkadziesiąt numerów tego dziennika zachowało się w Bibliotece PTPN.

¹⁰ L. Salomon, *Geschichte des Deutschen Zeitungswesens von den ersten Anfängen bis zur Wiederaufrichtung des Deutschen Reiches*, t. 3: *Das Zeitungswesen seit 1814*, Oldenburg–Leipzig 1906, s. 90.

¹¹ Por. W. Jakóbczyk, *Prasa polska...*, t. 2, s. 58 i n.

¹² Por. *Adress- und Geschäftshandbuch der Stadt Posen 1879*, s. 94.

¹³ Por. wypowiedź pierwszego redaktora naczelnego Rudolfa Gottschala: „Wir wollten damals auf eine Versöhnung der Nationalitäten hinarbeiten, doch stieß dies bald auf große Hindernisse”, opublikowaną w numerze specjalnym – jubileuszowym „Posener Tageblatt” z 12 marca 1912. Por. także E. Połczyńska, op. cit., s. 89 i n.

nacjonalistyczny, częściowo antysemicki, ale lojalny wobec rządu pruskiego. Trzecim dziennikiem był, założony w roku 1877, „Goniec Wielkopolski”. Dzienniki powstawały także w miastach powiatowych prowincji – można wymienić choćby niemieckojęzyczną „Bromberger Zeitung” (założona w roku 1845 początkowo jako „Bromberger Wochenblatt” i tym samym należąca do najstarszych dzienników prowincji), „Bromberger Tageblatt” (założony w roku 1876)¹⁴ oraz „Kujawischer Bote” (1874)¹⁵.

Adress- und Geschäftshandbuch der Stadt Posen za rok 1892 wykazuje 13 niemieckich i 15 polskich tytułów¹⁶. Po stronie niemieckiej pojawiła się – założona w roku 1887 – „Posener Morgenzeitung”, której wydawanie zostało jednak wstrzymane w roku 1903. Po stronie polskiej istniało w tym roku już 6 dzienników. Oprócz wymienionych były to: katolicki „Orędownik” (1872), „Wielkopolanin” (1883) oraz, sam siebie określający jako „chrześcijańsko-demokratyczno-antysemicki”¹⁷, „Postęp” (1890).

Niepełny przegląd dzienników wychodzących w latach 1859–1939 w prowincji poznańskiej daje tabela 1, nie uwzględnia ona jednak wszystkich gazet powiatowych i regionalnych.

Tabela 1. Dzienniki wychodzące w latach 1859–1939 w prowincji poznańskiej

Tytuł	Przebieg ukazywania się	Uwagi
„Südpreußische Zeitung”	2.08.1794–7.11.1806	Polskie wydanie, „Gazeta Wielkiego Xięstwa Poznańskiego”, wychodziło do roku 1865
„Posener Zeitung”	8.11.1806–20.06.1815	
„Zeitung des Großherzogtums Posen”	21.06.1815–30.06.1848	
„Posener Zeitung”	1.07.1848–30.06.1919	
„Ostdeutsche Zeitung”	25.03.1862–1878	
„Posener Tageblatt (Posener Warte)”	1879–31.10.1939	
„Posener Morgenzeitung”	1887–1903	
„Posener Neueste Nachrichten”	18.06.1899–15.02.1926	

¹⁴ Stosunki w Bydgoszczy na północnym wschodzie prowincji poznańskiej odbiegają w kilku aspektach od tych w stolicy prowincji – Poznaniu. Por. S. Dyroff, *Erinnerungskultur...* Na temat rozwoju bydgoskiego krajobrazu prasowego prasy niemieckojęzycznej do przełomu wieków por. dobrze udokumentowane opracowanie Elżbiety Nowikiewicz, *Bydgoskie niemieckojęzyczne pisma periodyczne w latach 1815–1900*, „Kronika Bydgoska” 1996, t. 18, s. 127–160.

¹⁵ S. Dyroff, „Kujawischer Bote”. *Inowrocławska gazeta niemieckich Kujawiaków. Próba prezentacji pisma i spółki w latach 1874–1945*, „Ziemia Kujawska” 2007, t. 20, s. 7–28.

¹⁶ *Adress- und Geschäftshandbuch der Stadt Posen 1892*, s. 116.

¹⁷ *Ibidem*.

cd. tabeli 1

Tytuł	Przebieg ukazywania się	Uwagi
„Bromberger Wochenblatt” „Bromberger Zeitung”	1845–1862 1862–31.03.1921	Od 1883 jako osobny druk „Ostdeutsche Presse”
„Ostdeutsche Presse”	1877–1921	
„Bromberger Tageblatt” „Ostdeutsche Rundschau” „Deutsche Rundschau in Polen”	1.10.1876–1.01.1920 1.07.1894–1.01.1920 5.06.1920–2.09.1939	Od stycznia do czerwca 1920 złożone razem tytuły nosiły tytuł przejściowy: „Ostdeutsche Rundschau, Bromberger Tageblatt”
„Ostdeutsche Warte”	1913–1919?	
„Lissaer Tageblatt”	1885?–1934	
„Kujawischer Bote”	1874–1945	
„Kurier Poznański”	1872–1905; 1906–1939	
„Dziennik Poznański”	1859–1939	
„Orędownik”	1871–1939	
„Wielkopolanin”	1883–1920	
„Goniec Wielkopolski”	1877–1932	
„Postęp”	1890–1927	
„Dziennik Kujawski”	1893–1939?	
„Dziennik Bydgoski”	1907–1939	
„Gazeta Gnieźnieńska”	1895–1939?	

Do ostatnich niemieckich gazet z tego okresu należą: liberalna „Posener Neueste Nachrichten” z roku 1899, o której będzie mowa w dalszej części opracowania, oraz nacjonalistyczna „Ostdeutsche Warte”. Aby tytuły te – zawierające liczniejsze tematyczne dodatki – korzystnie sprzedać na rynku, zaczęto tworzyć oficyny wydawnicze, skupiające i drukujące po kilka tytułów. Po stronie niemieckiej były to: Ostdeutsche Buchdruckerei und Verlagsanstalt AG („Posener Tageblatt, Ostdeutsche Warte”, „Kreisblätter Posen-Ost und Posen-West”) i wydawnictwo Posener Neueste Nachrichten GmbH; po stronie polskiej: Nowa Drukarnia Polska („Kurier Poznański”, „Orędownik”) oraz wydawnictwo Dziennika Poznańskiego („Dziennik”, „Nowiny Lekarskie”)¹⁸.

Obok dzienników od roku 1880 rozwijają się tematyczne periodyki specjalistyczne, takie jak „Zeitschrift der historischen Gesellschaft für die

¹⁸ O rozwoju wydawnictw w Poznaniu por. A. Jazdon, *Wydawcy poznańscy 1815–1914. Kształtowanie środowiska i repertuaru wydawniczego*, Poznań 2014.

Provinz Posen" (1885), czasopismo uzupełnione później o „Monatsblätter" (1900). Periodyki te w ramach „polityki windykacyjnej" – miały ukształtować świadomość społeczną w prowincjonalnym społeczeństwie niemieckim i dlatego otrzymały wsparcie finansowe państwa pruskiego. Wymienić tu należy organy prasowe poszczególnych grup zawodowych, takie jak np. „Posener Lehrerzeitung" (1892) lub „Juristische Monatsschrift" (1898). Podobnie działo się na polskojęzycznym rynku prasowym, jeszcze bardziej zróżnicowanym pod względem tematycznym. Można wymienić tytuły: „Praca" (1896), „Oświata" (1901) lub „Przemysłowiec" (1903), ukazujące się raz w tygodniu, ale – w przeciwieństwie do np. „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft" – niemające wsparcia ze strony państwa.

Całkowicie odrębny segment poznańskiego rynku prasowego stanowiła prasa kościelna. I tak Kościół katolicki oferował w roku 1914 – wywołującą ogromne wrażenie – szeroką gamę gazet i czasopism, takich jak: „Przewodnik Katolicki" (1895)¹⁹, „Robotnik" (1905), „Gazeta dla Kobiet" (1909), coraz bardziej zróżnicowanych i skierowanych do polskiego czytelnika. Niemieckiemu katolikowi oferowano „Katholischer Wegweiser", który nie był identycznym co do treści odpowiednikiem polskiego tygodnika o tym samym tytule. Kościół ewangelicki wypadł na tym tle blade – wydawał od 1878 roku tylko „Posener Sonntagsblatt"²⁰ (pierwotnie: „Evangelisches Volksblatt für Posen")²¹.

W przededniu pierwszej wojny światowej poznańska *Adress- und Geschäftshandbuch der Stadt Posen* za rok 1914 odnotowała w sumie 22 niemieckie i 33 polskie tytuły, które w większości docierały również do czytelników poza Poznaniem. W katalogu czasopism Rudolfa Mossego za rok 1914 reklamy zamieszczało 91 niemieckich oraz 14 polskich gazet i czasopism. Natomiast *Handbuch deutscher Zeitungen für die Provinz Posen* z roku 1917 indeksował w sumie jeszcze 48 tytułów niemieckojęzycznych²². Dane są niedokładne i częściowo sprzeczne, może tak być

¹⁹ Niemieckie wydanie o tym samym tytule nie było identyczne treściowo z wydaniem polskim.

²⁰ *Adress- und Geschäftshandbuch der Stadt Posen* 1914, s. 273–274.

²¹ Dodatkowo można wymienić czasopismo „Aus Posens kirchlicher Vergangenheit", wydawane od 1911 roku w Lesznie przez Evangelischer Verein für die Kirchengeschichte des Provinz Posen i mające służyć wzmocnieniu patriotyzmu ewangelickich niemieckich mieszkańców prowincji. Na temat tego czasopisma i innych periodyków ewangelickich po roku 1815, ich powiązań z państwem pruskim oraz słabości prasy protestanckiej w prowincji poznańskiej por. O. Kiec, *Protestantyzm w Poznańskim 1815–1918*, Warszawa 2001, szczególnie s. 231–245 oraz 258–272.

²² *Zeitungskatalog Annoncen-Expedition Rudolf Mosse*, s. 39–41 oraz *Handbuch deutscher Zeitungen bearbeitet im Kriegspresseamt*, Berlin 1917–1918.

także w przypadku nakładów. Jakóbczyk dla „prasy ogólnoinformacyjnej o zasięgu występowania we wszystkich zaborach” za rok 1914 podaje nakład ok. 125 tys. egzemplarzy, bez dokładniejszego sprecyzowania i specyfikacji²³. Odnośnie do czasopism niemieckojęzycznych w ówczesnych informatorach można znaleźć dane dotyczące poszczególnych lat i tytułów²⁴. Wyjaśnienia wymaga także zasięg występowania w Wielkopolsce niemieckich czasopism ukazujących się w Berlinie, takich jak „Berliner Tageblatt” czy „Berliner Neueste Nachrichten”, które – ze względu na niewielką odległość od Berlina – mogły znaleźć czytelników zarówno polskich, jak i niemieckich. Jakóbczyk w swoim opracowaniu cytuje słowa bliżej nieznanego wielkopolskiego publicysty lat 80. XIX wieku: „Na prowincji są domy, gdzie nie ma ani «Dziennika», ani «Kuriera», ale jest «Germania», «Berliner Neueste Nachrichten» lub «Berliner Tageblatt»”²⁵.

W każdym razie należy zauważyć, że silnie narastająca na przełomie wieków nacjonalistyczna propaganda oraz powstawanie w Prusach organizacji masowych i stowarzyszeń patriotycznych miały odbicie także w prasie prowincji poznańskiej. „Ostmarkenverein” i polska „Straż” (Wache) dokładały starań, by szerzyć ekstremalne poglądy i, wykorzystując nakład, podsycać nastrój odpowiednio chwytliwymi hasłami²⁶. Mimo to mieszkańców prowincji trzeba potraktować jako całość, nie jako dwa antagonistyczne obozy: z jednej strony Niemcy i Żydzi „germanizatorzy”, z drugiej – polski „front obronny”, jak do dzisiaj często notuje się w polskiej literaturze²⁷. Właśnie przegląd prasy codziennej w Wielkopolsce

²³ W. Jakóbczyk, *Prasa polska...*, t. 2, s. 198.

²⁴ Por. przykładowo J. Kürschner, *Handbuch der Presse. Für Schriftsteller, Redaktionen, Verleger überhaupt für Alle, die mit der Presse in Beziehung stehen*, Berlin 1902 lub *Die deutsche Presse. Verzeichnis der in im Deutschen Reiche erscheinenden Zeitungen und Zeitschriften*, t. 1: *Amts-, Lokal- und Anzeige-Blätter, Politische Zeitungen*, wyd. 5, Forbach 1893, s. 100 i n. Oba zestawienia zawierają dodatkowo dane o kierunkach politycznych, redakcjach itd., jednak polskie tytuły wykazują tylko częściowo.

²⁵ W. Jakóbczyk, *Prasa polska...*, t. 2, s. 188.

²⁶ Por. S. Grabowski, *Deutscher und polnischer Nationalismus. Der deutsche Ostmarken-Verein und die polnische Straß 1894–1914*, Marburg 1998.

²⁷ Przykładowo Witold Molik widzi w 2005 roku tylko Polaków jako grupę mieszkańców Poznania wartą omówienia, przeciwstawiającą się Niemcom i Żydom: „Ulegający akulturacji Wielkopolanie lepiej radzili sobie w życiu codziennym w kontaktach z pruską administracją oraz w zmaganiach z niemieckimi i żydowskimi przeciwnikami”. Przykładowe pozytywne kontakty lub koleżeńskie relacje nie są w ogóle brane pod uwagę. Także dokumenty dotyczące niemieckich i żydowskich mieszkańców Wielkopolski nie pojawiają się w antologii, mimo że tytuł na to wskazuje. Por. W. Molik, *Etos Wielkopolan w historycznym rozwoju i oglądzie społecznym*, w: *Etos Wielkopolan. Antologia tekstów o społeczeństwie Wielkopolski z drugiej połowy XIX*

na przełomie wieków pokazuje, że ten rozwój przebiegał znacznie bardziej kompleksowo i w sposób bardziej zróżnicowany. Z tego też powodu zbyt uproszczenia są nie na miejscu. Obok gazety „Posener Neueste Nachrichten”, która zostanie dokładniej omówiona w następnym rozdziale, należy wyraźnie zwrócić uwagę na – dotychczas niewyjaśnioną – rolę żydowskich wydawców i antykwariuszy, którzy w żadnym razie nie opowiadali się jasno po stronie niemieckiej lub polskiej. Na przykład wydawca Ludwig Merzbach brał istotny udział w tworzeniu „Kuriera Poznańskiego”, funkcjonował jednak także jako wydawca „Dziennika Poznańskiego” i „Ziemanina” oraz „Ostdeutsche Zeitung”, późniejszego „Posener Tageblatt”. Jego syn Bruno rozszerzył jeszcze działalność wydawniczą, ale stał wyraźniej po stronie niemieckiej²⁸. Można tylko przypuszczać, że powodem działań Merzbachów były przede wszystkim interesy handlowe, bo trudno pogodzić ideologiczne założenia polsko-ultramontanistycznego i antysemitycznego „Kuriera” z coraz bardziej niemiecko-nacjonalistycznym, bliskim rządowi „Posener Tageblatt”. Ludwig Merzbach widział siebie przede wszystkim jako Żyda i angażował się również politycznie, na co wskazuje jego korespondencja z Joachimem Lelewalem, którego w 1859 roku prosił o napisanie historii Żydów w Polsce lub czegoś na temat „kwestii żydowskiej”. Długą odpowiedź Lelewela publikuje w roku 1860 w swoim wydawnictwie²⁹. Aspekt ten wymaga w każdym razie dalszych studiów w zakresie stosunków polsko-niemiecko-żydowskich.

„Posener Zeitung”, „Posener Tageblatt” i „Posener Neueste Nachrichten” – wskaźniki politycznego pluralizmu w Poznaniu na przełomie wieków

Ostatni niemiecki dziennik z XIX wieku to – założone w roku 1899 – „Posener Neueste Nachrichten”. Ważne jest nakreślenie okoliczności jego powstania, ponieważ rzucają one światło na próby politycznego sterowania prasą codzienną przez rząd pruski.

i XX wieku, wybrał i oprac. W. Molik przy współudziale A. Baszko, Poznań 2005, s. 9–42, tu s. 39.

²⁸ Por. hasła Brunona i Ludwiga Merzbachów w *Wielkopolskim słowniku biograficznym*, Poznań–Warszawa 1981, s. 466–467.

²⁹ *Sprawa żydowska w r. 1859, w liście do Ludwika Merzbacha przez Joachima Lelewela rozważana*, Poznań 1860. List ukazuje się w tym samym roku także we Lwowie, „w Komisji A. Mroźka” pod tytułem: *Die Judenfrage im Jahre 1859, in einem Briefe an Ludwig Merzbach erörtert und aus dem Polnischen übersetzt von Joachim Lelewel*.

Redaktor Georg Wagner, który podaje, że przybył do Poznania w roku 1894 jako redaktor naczelny „Posener Zeitung”³⁰, opisuje polityczne nastawienie niemieckiej prasy w Poznaniu w okresie poprzedzającym jego przyjazd jako silnie ewoluujące. Według niego „prawicowo-nacjonalistyczno-liberalnie” zorientowany „Posener Tageblatt” skrzył w kierunku „ostro lewicowo-liberalnym”: „Stopniowo «Posener Zeitung», pod wpływem osobistych różnic między ówczesnym wydawcą Roestelem i zarządem głównym, znalazł się w opozycji, tymczasem «Posener Tagesblatt» w takim samym stopniu skrzył na prawo”³¹.

Wagner obserwuje polityczną sprawozdawczość i aktywność niemieckich nacjonalistów z rosnącym dystansem i w roku 1898 publikuje w Lipsku broszurę *Der Polenkoller. Skizze vom „Kriegsschauplatz” in den Ostmarken*³². W tekście tym, skierowanym do Hansa Delbrücka³³, Wagner rozprawia się z – jego zdaniem – całkowicie fałszywym obrazem sytuacji w prowincji poznańskiej, często widocznym właśnie w prasie liberalnej, i zaraz na początku stwierdza: „Bajki o «odpychaniu niemieckości na wschodzie» i «rozprzestrzenianiu polonizacji» dotarły do świadomości wielu moich rodaków; taki efekt mógł zostać osiągnięty tylko poprzez systematyczny wpływ na opinię publiczną wywierany przez prasę”³⁴. Po przeanalizowaniu licznych przykładów z prasy ponadregionalnej o rzekomo fatalnym położeniu w Poznaniu dochodzi na końcu do stwierdzenia przeciwnego i konstatuje: „nasz naród choruje nie tylko z powodu braku patriotyzmu, lecz z powodu całkowicie zbędnego patriotycznego wrzasku. [...] Jeżeli zwalczymy tę polityczną chorobę naszego narodu, wtedy jasny obraz niemieckiego obywatela nie będzie więcej mącony przez szkła szowinizmu, a wtedy także pojawi się zrozumienie, że walka z wiatrakami «o rynek wschodni» jest bezsensowna,

---

³⁰ Georg Wagner urodził się 30 kwietnia 1864 roku w Fuldzie. Nie udało się ustalić, czy przybył do Poznania tylko z powodów zawodowych, czy też istniały inne przyczyny. Po roku 1918 mieszka w Berlinie, ale w jubileuszowym wydaniu z okazji 25. rocznicy istnienia „Posener Neueste Nachrichten” z 18 czerwca 1924 roku prezentuje wciąż pozytywne nastawienie do nowego polskiego państwa. Jego dalsze losy oraz data śmierci nie są znane.

³¹ G. Wagner, *Zur Gründungsgeschichte der „Posener Neuesten Nachrichten”. Ein Rückblick und Ausblick*, „Posener Neueste Nachrichten” nr 138 z 18.06.1924: *Jubiläumsnummer zum 25jährigen Bestehen der Zeitung*, s. 2.

³² Liczące 64 strony pismo miało do 1902 roku pięć wydań, cieszyło się więc dużym zainteresowaniem.

³³ H. Delbrück, *Die Polenfrage*, Berlin 1894.

³⁴ G. Wagner, *Der Polenkoller. Skizze vom „Kriegsschauplatz” in den Ostmarken*, Leipzig 1898, s. 1.

jako że żaden rozsądny człowiek w Rzeszy nie myśli o tym, by kraść rynek wschodni niemieckiemu Michelowi”³⁵.

Broszura Wagnera, która w krótkim czasie doczekała się pięciu wydań, nawołuje dalej pruskie ministerstwo do odrzucenia planu zawierającego groźby wobec pracodawczyni Wagnera i żądającego jego zwolnienia. W protokole posiedzenia z 7 maja 1898 roku stwierdzono: „Właścicielka «Posener Zeitung», pani Roestel, zadeklarowała w związku z groźbą wycofania ogłoszeń zwolnienie swojego redaktora Wagnera, jako bardzo niebezpiecznego radykała między wolnomyślicielami. Rządowe działania przeciwko «Posener Zeitung» należy wstrzymać”³⁶. Jednakże postawa krytyczna wobec rządu utrzymała się prawdopodobnie także po zwolnieniu Wagnera, bowiem na posiedzeniu ministerstwa stanu 8 lutego 1899 postanowiono: „Z «Posener Zeitung» należy wycofać wszystkie rządowe ogłoszenia itp., bo jego pełna nienawiści postawa wobec rządu nie zmienia się. Nadprezydent Wilamowitz powinien nakłonić do tej regulacji także administrację prowincji”³⁷.

Sam Wagner – po zwolnieniu – zajął się powołaniem do życia własnej gazety, w czym wspierali go zarówno polscy, jak i niemieccy właściciele ziemscy. Wagner stwierdził, że „polscy panowie oddali do dyspozycji kapitał 60 000 marek tylko na cel stworzenia nowego pisma, które będzie wspierać pokój między obiema nacjami”³⁸. Miał jednak nie przyjąć tego kapitału, aby zachować polityczną niezależność, i rozpocząć z mniejszą kwotą, ofiarowaną przez stronę niemiecką – deklaracja niezbyt przekonująca, ponieważ już kwotę 60 tys. marek na podobne przedsięwzięcie uważał za niewystarczającą. Nie jest jasne, jak przezwycięzył początkowe trudności finansowe. Udało mu się jednak – według jego własnych danych – uczynić z „Posener Neueste Nachrichten” do roku 1914 „największe pismo prowincji poznańskiej i w ogóle jedno z najważniejszych pism na Wschodzie”³⁹ z nakładem 26 tys. egzemplarzy (1914) i własnym wydawnictwem. Czy dane o nakładzie w tym i w innych przypadkach były przesadzone, aby zdobyć większą liczbę ogłoszeniodawców, nie da się stwierdzić. Niemniej jednak inicjatywa Wagnera, mająca na celu

³⁵ Ibidem, s. 64.

³⁶ *Acta Borussica*, Neue Folge, 1. Reihe, Die Protokolle des Preußischen Staatsministeriums 1817–1933/38, wyd. przez Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften pod kierownictwem J. Kocki i W. Neugebauera, t. 8/1: 21.03.1890 do 9.10.1900, oprac. H. Spenkucha, Hildesheim i in. 2003, s. 311 i n.

³⁷ Ibidem, s. 335 i n.

³⁸ „Posener Neueste Nachrichten” nr 138 z 18.06.1924, s. 2.

³⁹ Ibidem.

„równouprawienie wszystkich obywateli, równe polityczne i społeczne prawo do życia wszystkich stanów, wszystkich wyznań, wszystkich partii”⁴⁰, spotkała się z zainteresowaniem czytelników popierających niemiecko-polskie porozumienie.

Zupełnie inaczej czyta się charakterystykę „Posener Tageblatt”, która powstała w roku 1912 z okazji 50-lecia istnienia pisma: „Założony jako liberalna gazeta lokalna przekształcił się wkrótce w pismo konserwatywne, reprezentujące interesy prawicowych partii, zdobył sobie miejsce jednej z wiodących niemieckich gazet w prowincji i został doceniany także w Rzeszy. Po przekształceniu wydawnictwa w towarzystwo akcyjne gazeta wraz z należącą do niej drukarnią i pozostałymi przedsięwzięciami wydawnictwa stała się punktem krystalizującym patriotyczne dążenia wszystkich narodowych warstw społecznych Poznania”⁴¹.

Także „Posener Zeitung” wydała się doprowadzona do ostateczności interwencjami ministerstwa stanu. Po tym, jak odrzucono starania właścicielki o zniesienie bojkotu ogłoszeniowego, który mógł doprowadzić do zamknięcia pisma, w styczniu – na prośbę poznańskiego prezydium naczelnego – nastąpiła jednak zmiana stanowiska, co umotywowano utrzymującą się od dziesięciu lat, wolnomyślicielską i krytyczną postawą gazety wobec rządu. W protokole z posiedzenia ministerstwa stanu z 13 stycznia 1900 roku zanotowano lapidarnie: „Nadprezydent von Bitter poprosił

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Tak napisał redaktor naczelny Emanuel Ginschel w tekście pod tytułem *Zur Geschichte unseres Blattes* w jubileuszowym wydaniu „Posener Tageblatt” z 12.03.1912, s. 3. Ginschel, ur. w 1869 w Deutsch Konitz nad Nysą, był ewangelikiem i propagandzistą „Ostmarkenverein”, w 1909 roku sprowadzony z Bydgoszczy, gdzie był redaktorem „Ostdeutsche Rundschau” i „Bromberger Tageblatt”, od 1919 roku w Berlinie, w latach 20. pracował jako redaktor „Ostland. Jahrbuch für Ostdeutsche Interessen”, wydany przez organizację Deutscher Ostbund. W 1927 roku wydał dla niej razem z Franzem Lüdtkem rewizjonistyczną pracę zbiorową: *Ostmark. Mittlere Ostmark, Grenzmark Posen-Westpreussen*. Por. także S. Dyroff, *Erinnerungskultur...*, s. 155 i n. Ginschel, należący w Poznaniu do Historische Gesellschaft, propagował w swojej gazecie jego „misję działań wspierających Niemcy w Marchii Wschodniej”. Zob. artykuł wstępny *Dem Historiker-Kongreß zum Gruß!*, który ukazał się z okazji odbywającego się w Poznaniu w dniach 6–10 września 1910 roku walnego zgromadzenia Gesamtverein der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine, połączonego z 10. Deutsche Archivtag, „Posener Tageblatt” z 7.09.1910. Jego następcą na stanowisku redaktora naczelnego w „Posener Tageblatt”, pochodzący z Moskwy, ewangelicki sławista Wilhelm Löwenthal został nawet w roku 1921 przewodniczącym Historische Gesellschaft w Poznaniu. Löwenthal, ur. 18 lipca 1877, po studiach sławistycznych w Lipsku przyjechał w roku 1901 najpierw do Bydgoszczy, a potem jako docent Akademii Królewskiej do Poznania. Zginął w wypadku w marcu 1924 roku w Poznaniu.

o zniesienie w interesie polityki niemieckonarodowej zakazu publikowania wszelkich ogłoszeń dotyczących «Posener Zeitung». Jego nowy redaktor, O. Linke, jest gwarantem właściwej postawy, a przyjazny Polsce «Posener Neueste Nachrichten» pozostaje nadal wyraźnie lewicowy. Przy czym należy obawiać się niepewnego politycznie i właściwie uwarunkowanego jedynie interesami finansowymi nastawienia judaizmu w polsko-mieszanych prowincjach. Należy znieść zakaz ogłoszeń, jednakże należy szanować istniejące porozumienia z innymi pismami i uniknąć szkoderia konserwatywnemu «Posener Tageblatt»⁴².

Wprawdzie żydowskim mieszkańcom prowincji berlińskiej ministerstwo stanu przypisało zdecydowaną niezależną rolę, paradoksalnie jednak nie zauważono tam, że dopiero wymuszone wyrzucenie Wagnera doprowadziło do powstania nowej, krytycznej wobec rządu i „przyjaznej Polsce” gazety, której prawo do istnienia nie podlegało dyskusji, a którą jednak usiłowano zwalczać za pomocą innych pism. Próba sterowania raportem w stronę bardziej prorządową spowodowała wreszcie efekt przeciwny, w tym także wzrost zróżnicowanych opinii w poznańskim środowisku prasowym. W roku 1900 czytelnicy, tylko w stolicy prowincji, mogli wybierać między czterema niemieckimi i sześcioma polskimi gazetami o najróżniejszej politycznej proweniencji. Do tego doszły liczne gazety z innych miast prowincji, prasa ponadregionalna oraz tygodniki i miesięczniki.

Wnioski i perspektywy

Omawiając rozwój wielkopolskiego rynku prasy od połowy XIX wieku, należy odnotować coraz większą jego dynamikę. W rezultacie przed wybuchem pierwszej wojny światowej powstało zróżnicowane politycznie i tematycznie środowisko prasowe. Niemalże znaczenie miała tu zapewne tzw. walka narodowościowa. Potwierdza to Witold Jakóbczyk na końcu swojego opracowania na temat rozwoju polskiej prasy w Wielkopolsce: „System polityczny państwa pruskiego umożliwiał ukazywanie się gazet i czasopism opozycyjnych wobec istniejącego reżimu politycznego. Od roku 1848 obowiązywała cenzura wyłącznie represyjna (nie prewencyjna), tzn. wolno było publikować wszystko bez uprzedniej aprobaty władz państwowych, narażając się jedynie na ewentualną konfiskatę nakładu zakwestionowanego numeru. Konfiskaty były jednak rzadkie. Częściej stosowano kary administracyjne (grzywny) za tzw. podburzanie

---

⁴² *Acta Borussica*, s. 365 i n.

części ludności przeciwko współmieszkańcom innej narodowości lub za obrazę osoby monarchy. Natomiast możliwość krytyki rządu zaborczego była bardzo duża⁴³. Stwierdzić też należy, że próby cenzury i sterowania przez władze nie ograniczały się w żaden sposób tylko do polskich publikacji, lecz – jak wykazano – dotyczyły także typowo niemieckich gazet. Skonstatować trzeba również godną uwagi okoliczność, że prasa polskojęzyczna, szczególnie katolicka – mimo braku dotacji państwowych oraz mimo szykan ze strony władz pruskich – dzięki prywatnemu finansowaniu osiągnęła znaczną liczbę tytułów, podczas gdy wiele tytułów niemieckojęzycznych bez dotacji państwowych miałyby poważne problemy.

Warunki powstawania pism, stosunki własnościowe, analizy tematyczne itd. z okresu do 1918/1919 roku pozostają do dzisiaj w sferze planów badawczych. Aby kontynuować badania nad konfliktami społecznymi i narodowymi Wielkopolski, szczególnie w XIX i XX wieku, oraz umożliwić badania jakościowe i ilościowe na większą skalę, należałoby zacząć od możliwie kompletnego zdigitalizowania tych gazet i umożliwienia przeszukiwania pełnych tekstów. Potem należałoby stopniowo digitalizować kolejne periodyki, tak by przygotować materiał badawczy dostępny na całym świecie, umożliwiającą nowe spojrzenie na multietniczne społeczeństwo Poznania i Wielkopolski od początku XIX do połowy XX wieku.

Wzorem może być projekt Compact Memory, w ramach którego zdigitalizowano dotychczas 391 żydowskich gazet i czasopism z lat 1768–1938, przede wszystkim z obszaru niemieckojęzycznego. Dzięki umożliwieniu przeszukiwania pełnotekstowego znacznie ułatwiono prace badawcze⁴⁴.

Jego odpowiednikiem jest w Poznaniu Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa, oferująca już liczne dokumenty – w tym wiele polsko- i niemieckojęzycznych gazet i czasopism – jednak bardzo niekompletna i niezbyt przeglądowa⁴⁵. Ponadto nie przewidziano, niestety, możliwości przeszukiwania tekstu, stąd przeprowadzenie oceny jakościowej i ilościowej w tej cyfrowej bazie praktycznie nie jest możliwe. Sensowne byłoby całościowy przegląd wszystkich znajdujących się w Bibliotece Uniwersyteckiej i w Bibliotece PTPN periodyków i zbadanie ich stanu zachowania, ponieważ wiele niejasności dotyczy właśnie ciągłości wydawania i zachowanych roczników, ewentualnie numerów, wielu gazet i czasopism.

---

⁴³ W. Jakóbczyk, *Prasa polska...*, t. 2, s. 199.

⁴⁴ Zob. <http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/cm> [dostęp: 3.06.2021]

⁴⁵ Zob. www.wbc.poznan.pl [dostęp: 3.06.2021]. Często nie ma jasności, które roczniki są dostępne, ale jeszcze nie zdigitalizowane.

Bazować można by z pewnością na doświadczeniach obu tych projektów, aby finalnie otrzymać wszechstronny obraz społeczeństwa wielkopolskiego sprzed roku 1919, ewentualnie 1939, z wszystkimi jego aspektami i odcieniami narodowymi, religijnymi, a także socjalnymi na podstawie systematycznej weryfikacji jej prasy.

Poznań i Wielkopolska były paradoksalnie – ze względu na polsko-niemiecko-żydowską rywalizację o wpływ na społeczeństwo przed rokiem 1918 – faktycznym rajem dla miłośniczek i miłośników prasy. Także w niepodległym państwie polskim po roku 1918 istniały w Poznaniu tytuły niemieckojęzyczne. Dopiero agresja Niemiec na Polskę we wrześniu 1939 roku i późniejsza polityka okupacji i zagłady ostatecznie zniszczyły tę różnorodność.

Przeł. Renata Piejko

Bibliografia

- Acta Borussica*, Neue Folge, 1. Reihe, Die Protokolle des Preußischen Staatsministeriums 1817–1933/38 wyd. przez Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften pod kierownictwem J. Kocki i W. Neugebauera, t. 8/1: 21.03.1890 do 9.10.1900, oprac. H. Spenkucha, Hildesheim i in.: Olms-Weidmann 2003.
- Adress- und Geschäftshandbuch der Stadt Posen 1879, 1892 i 1914*, Posen: W. Dekker & Co.
- Barelkowski M., *E.T.A. Hoffmann und die Zeitschrift „Südpreußische Unterhaltungen“ in Posen. Eine Spurensuche*, „E.T.A. Hoffmann-Jahrbuch“ 2018, t. 26, s. 33–43.
- Barelkowski M., *Beamte, Buchhändler und Priester als „Zeitungsmacher“ – Beobachtungen zur Presselandschaft in Polen und den deutschen Ländern zwischen 1770 und 1815*, w: *Wortgewalten. Hans von Held. Ein aufgeklärter Staatsdiener zwischen Preußen und Polen*, red. J. Bahlcke, A. Joisten, Potsdam: Deutsches Kulturforum östliches Europa 2018, s. 293–313.
- Delbrück H., *Die Polenfrage*, Berlin: Walther 1894.
- Deutschsprachige Zeitungen in Mittel- und Osteuropa. Sprachliche Gestalt, historische Einbettung und kulturelle Traditionen*, red. J. Riecke, B.M. Schuster, Berlin 2005
- Die deutsche Presse: Verzeichnis der im Deutschen Reiche erscheinenden Zeitungen und Zeitschriften*, t. 1: *Amts-, Lokal- und Anzeiger-Blätter, Politische Zeitungen*, wyd. 5, Forbach: Hupfer 1893.
- Dyroff S., *Erinnerungskultur im deutsch-polnischen Kontaktbereich. Bromberg und der Nordosten der Provinz Posen (Wojewodschaft Poznań) 1871–1939*, Osnabrück: Fibre 2007.
- Dyroff S., *„Kujawischer Bote“*. *Inowrocławska gazeta niemieckich Kujawiaków. Próba prezentacji pisma i spółki w latach 1874–1945*, „Ziemia Kujawska” 2007, t. 20, s. 7–28.
- Ginschel E., *Zur Geschichte unseres Blattes, „Posener Tageblatt“* z 12.03.1912, s. 3.

- Grabowski S., *Deutscher und polnischer Nationalismus. Der deutsche Ostmarken-Verein und die polnische Straß 1894–1914*, Marburg: Verlag Herder-Institut 1998.
- Handbuch deutscher Zeitungen bearbeitet im Kriegspresseamt*, Berlin: Elsner 1917–1918.
- Historia prasy polskiej*, t. 1: *Prasa polska w latach 1661–1864*, red. J. Łojek, Warszawa: PWN 1976.
- Historia prasy polskiej*, t. 2: *Prasa polska w latach 1864–1918*, red. J. Łojek, Warszawa: PWN 1976.
- Jakóbczyk W., *Prasa polska w Wielkopolsce w latach 1832–1858*, w: *Historia prasy polskiej*, t. 1: *Prasa polska w latach 1661–1864*, red. J. Łojek, Warszawa: PWN 1976, s. 247–259.
- Jakóbczyk W., *Prasa polska w Wielkopolsce w latach 1859–1918*, w: *Historia prasy polskiej*, t. 2: *Prasa polska w latach 1864–1918*, red. J. Łojek, Warszawa: PWN 1976, s. 177–201.
- Jazdon A., *Wydawcy poznańscy 1815–1914. Kształtowanie środowiska i repertuaru wydawniczego*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 2014.
- Kiec O., *Protestantyzm w Poznańskim 1815–1918*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper 2001.
- Kucharczyk G., *Cenzura pruska w Wielkopolsce w czasach zaborów 1815–1914*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 2001.
- Kürschner J., *Handbuch der Presse. Für Schriftsteller, Redaktionen, Verleger überhaupt für Alle, die mit der Presse in Beziehung stehen*, Berlin: Hilger 1902.
- Molik W., *Etos Wielkopolan w historycznym rozwoju i oglądzie społecznym*, w: *Etos Wielkopolan. Antologia tekstów o społeczeństwie Wielkopolski z drugiej połowy XIX i XX wieku*, wybrał i oprac. W. Molik przy współudziale A. Baszko, Poznań: Wydawnictwo PTPN 2005.
- Myschor Ch., *Dni Cesarskie w Poznaniu. Różne aspekty uroczystych wizyt Wilhelma II w mieście w latach 1902–1913*, Poznań: Wydawnictwo PTPN 2010.
- Nowikiewicz E., *Bydgoskie niemieckojęzyczne pisma periodyczne w latach 1815–1900*, „Kronika Bydgoska” 1996, t. 18, s. 127–160.
- Pończyńska E., *„Im polnischen Wind”. Beiträge zum deutschen Zeitungswesen, Theaterleben und zur deutschen Literatur im Großherzogtum Posen 1815–1918*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 1988.
- Radziszewska K., *Die Lodzer Presselandschaft*, w: *Deutschsprachige Zeitungen in Mittel- und Osteuropa. Sprachliche Gestalt, historische Einbettung und kulturelle Traditionen*, red. J. Riecke, B.M. Schuster, Berlin: Weidler 2005, s. 213–223.
- Rajch M., *Cenzura pruska w Wielkopolsce w latach 1848–1918*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 2004.
- Salomon L., *Geschichte des Deutschen Zeitungswesens von den ersten Anfängen bis zur Wiederaufrichtung des Deutschen Reiches*, t. 3: *Das Zeitungswesen seit 1814*, Oldenburg–Leipzig: Schulze 1906.
- Schutte Ch., *Die Königliche Akademie in Posen (1903–1919) und andere kulturelle Einrichtungen im Rahmen der Politik zur „Hebung des Deutschtums”*, Marburg: Verlag Herder-Institut 2008.
- Serrier Th., *Provinz Posen, Ostmark, Wielkopolska. Eine Grenzregion zwischen Deutschen und Polen 1848–1914*, Marburg: Verlag Herder-Institut 2005.

- Spaleniak W., *Prasa polska w Poznaniu w okresie zaborów (główne kierunki rozwoju)*, w: *Z dziejów prasy wielkopolskiej XIX–XX wieku*, t. 1, oprac. M. Kosman, Poznań: Ławica 1994, s. 20–34.
- Spis tytułów prasy polskiej 1865–1918*, oprac. A. Garlicka, Warszawa: Polska Akademia Nauk, Instytut Badań Literackich, Pracownia Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego XIX i XX w. 1978.
- Sprawa żydowska w r. 1859, w liście do Ludwika Merzbacha przez Joachima Lelewela rozważana*, Poznań: Merzbach 1860.
- Szlanta P., *„Polakożerca” kontra „wrogowie Rzeszy”. Cesarz Wilhelm II i Polacy 1888–1918*, Warszawa: Difin 2019.
- Wagner G., *Der Polenkiller. Skizze vom „Kriegsschauplatz” in den Ostmarken*, Leipzig: W. Friedrich 1898.
- Wagner G., *Zur Gründungsgeschichte der „Posener Neuesten Nachrichten”. Ein Rückblick und Ausblick*, „Posener Neueste Nachrichten” nr 138 z 18.06.1924: *Jubiläumsnummer zum 25jährigen Bestehen der Zeitung*, s. 2.
- Wielkopolski słownik biograficzny*, Poznań–Warszawa: PWN 1981.
- Z dziejów prasy wielkopolskiej XIX–XX wieku*, t. 1–5, Poznań: Ławica i Wydawnictwo Naukowe UAM 1994–2003.
- Zeitungskatalog Annoncen-Expedition Rudolf Mosse*, wyd. 47, Berlin: Mosse 1914.

Źródła elektroniczne

<http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/cm> [dostęp: 3.06.2021]

www.wbc.poznan.pl [dostęp: 3.06.2021]

MATTHIAS BAREŁKOWSKI

German journals and newspapers in the periodical landscape of Poznań and Greater Poland before 1918. A contribution to the study on an interesting group of sources

Abstract. Researchers generally cite late nineteenth century and early twentieth century as the years when the press movement flourished and journalism enjoyed an extraordinary development, while its influence continued to be felt in later decades. Better overall education of society combined with new technological advances were conducive to the development of the print mass media and readership in general. This article attempts to present the press landscape in Poznań, and to a lesser degree in the region. The main discussion is focused on the fate of the then local German-language newspapers and periodicals, today almost forgotten. Their history, editorial profiles and problems with censorship are discussed, as well as the rivalry between the local Polish, German and Jewish communities in relevant controversies and points

of contention. Finally, the author gives some general consideration on how the latter heritage, currently held mainly in the collections of the AMU University Library, can be rationally and wisely used today.

Keywords: German press, Polish press, nineteenth and twentieth centuries, Poznań, Greater Poland, Poland, Germans, Jews, digitisation.

Tekst wpłynął do Redakcji 10 czerwca 2021 roku.

